

АНОТАЦІЯ

Нехаєнко О. В. Політична коректність як процес: дискурси та практики. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 054 – соціологія. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2023.

Дисертацію присвячено дослідженню політичної коректності як процесу, що функціонує в якості одного із регуляторів взаємодії у сучасному суспільстві. Здійснення глибокого соціологічного аналізу політичної коректності формує розуміння того, яку роль відіграє політична коректність сьогодні у формуванні, підтримці, відтворенні та розвитку ліберально-демократичного суспільного ладу й відповідного соціального порядку.

В роботі актуалізовано необхідність введення політичної коректності до проблемного поля соціологічного аналізу, тоді як зараз вона досліджується переважно культурологією та мовознавством. З іншого боку, акцентовано потребу соціологічного аналізу можливих інструментів та механізмів, що використовуються політичною коректністю: доведено, що політично коректні лексика і конструкції характеризуються наявністю прихованого змісту (який реалізується через вживання евфемітивних зворотів), та націлені на вирішення суспільних протиріч, проте в окремих випадках можуть діяти зворотнім чином та загострювати наявні розколи. Виходячи з зазначеного, сформульовано проблемну ситуацію, *онтологічний* аспект якої полягає у виробленні в межах політичної коректності примусових (нормативних) поведінкових установок, що складаються впродовж відносно короткого проміжку часу, а сама політична коректність виступає інструментом, який стрімко і, головне, неявно переформатує суспільства. *Гносеологічний* аспект проблеми втілено на двох рівнях: по-перше, у відсутності соціологічного знання про характер впливу політичної коректності на суспільну свідомість та, по-друге, у відсутності як категоріального, так і дослідницького (емпіричного) соціологічного апарату

вивчення і розуміння політичної коректності як процесу, що конструює соціальний простір у дискурсивній та ідеологічній площині. З огляду на те, що політична коректність впливає на соціальні стосунки між групами, на взаємодію більшості суспільства та меншин, на протікання соціально-політичних процесів, потреба у такому апараті визначена як дуже гостра.

В першому розділі розглянуто теоретико-методологічні засади вивчення політичної коректності, узагальнено та реінтерпретовано різні за своїми вихідними позиціями підходи до її аналізу. На їхній основі сформульовано робоче визначення. Здійснено огляд історичного розвитку політичної коректності не просто як мовного, а як соціального феномену. Почергово розкрито лінгводискурсивний та поведінковий аспекти політичної коректності. В результаті обґрунтовано необхідність розгляду політичної коректності в контексті ідеологічного виробництва. Продемонстровано, що політична коректність займає особливе місце в макроідеологічному виробництві: вона не є ані ідеологією, ані окремим її елементом; пропонується розгляд політичної коректності як ерзац-ідеології - ідеологічного механізму, що має латентно впливати на суспільство; префікс «ерзац-» демонструє несамостійність політичної коректності, що виявляється у недорозвинених системі санкцій та механізмі інтерналізації політкоректних установок. Політична коректність тут постає як соціокультурний процес, що претендує на ідеологічність та вимагає історичного обґрунтування та аналізу.

В другому розділі розглянуто становлення і розвиток історичної соціології, її методологічні можливості у вивченні політичної коректності. Деталізовано теоретичний базис підходу історичної соціології, в тому числі і вітчизняні напрацювання з цього приводу. Зазначено, що історична соціологія надає можливість розгляду політичної коректності крізь призму застосування концепту модернізації до розвитку ідеології лібералізму. В подальшому детально розкрито концепт винайденої традиції Гобсбаума-Рейнджера.

Політична коректність, як винайдена традиція, поєднує в собі три основні риси. Вона:

по-перше, формує спільноти на основі спільних ідентичностей, цінностей та інтересів, які вимагають відповідного ставлення та визнання від інших груп, що в першу чергу реалізується через мовні практики;

по-друге, впливає на формування та функціонування політичних інституцій, правових норм, медійних дискурсів та громадської думки, встановлюючи певні рамки та обмеження для висловлювання та дії;

по-третє, виховує індивідів, навчаючи їх правилам та стандартам політично коректної мови, поведінки та спілкування, а також санкціонує тих, хто порушує ці правила.

Підкреслено, що політична коректність не є статичною або однорідною, а змінюється в залежності від історичних та суспільних контекстів, в яких вона функціонує, що актуалізує необхідність застосування історичного підходу. Доведено тезу про те, що політична коректність габітуалізується: вона виходить далеко за рамки лексичних норм і поступово перетворюється на ерзац-ідеологію. Для вивчення генези та поточного стану політичної коректності пропонується використання методології процесуальної соціології у варіанті Н. Еліаса, яка надає можливості вирішити ряд таких завдань:

по-перше, простеження динаміки політичної коректності як соціального процесу;

по-друге, позбавлення від існуючого стереотипно-оціночного «шлейфу» поняття політичної коректності;

по-третє, здійснити синтез мікро- та макрорівнів дослідження, що реалізується через введення поняття фігурації. Оскільки фігурація складається з двох рівнів: макрорівень, тобто правила в суспільстві, і мікрорівень, тобто індивідуальне в поведінці людей; таким чином вирішується ще і проблема загрози можливого ухилу в бік психологізму при вивченні установок політичної коректності;

по-четверте, досягнення дослідницького нейтралітету.

Політична коректність має яскраво виражений нормативний характер і включає комплекс заборон і приписів, у тому числі мовних кодексів тому для

переходу на емпіричний рівень авторкою пропонується поняття соціальної установки, через дослідження якої можна сформулювати уявлення щодо інтерналізованості політичної коректності на різних етапах. Стан інтерналізованості слід розглядати як індикатор суспільної зміни. Аналіз нормативної системи, що може реалізовуватися через вивчення установок, дозволяє зробити висновки відносно впливовості політичної коректності на індивідуальну та суспільну свідомість.

Спираючись на результати, отримані в попередніх розділах, третій розділ представлено у двох окремих блоках, в яких здійснено:

- аналіз інтерналізації установок політичної коректності за використання кейс-наративного методу та дискурс-аналізу;

- дослідження сприйняття політичної коректності саме в українському суспільстві: оскільки Україна нині знаходиться на шляху євроінтеграції, існує необхідність сприйняття та культивування європейських цінностей, однією з яких і є політична коректність. Для реалізації цього блоку застосовується експертне інтерв'ю та фокусоване групове дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першою у вітчизняній соціологічній науці науковою працею, яка здійснює теоретичне узагальнення підходів до вивчення політичної коректності в соціології та розв'язує важливе наукове завдання – досліджує прояви політичної коректності в українському суспільстві. Новизну наукових результатів конкретизовано в таких положеннях:

вперше:

- концептуалізовано політичну коректність як соціальний процес. Політична коректність визначається як дискурсивний культурно-поведінковий процес поширення ідеологічної і нормативної установки на подолання соціальних конфліктів і протиріч через обрання специфічних мовних засобів різного рівня. Вперше у вітчизняній соціології політичну коректність системно розглянуто як цілісний соціальний процес:

сутність, технологічні аспекти та форми прояву в таких соціальних інститутах, як культура, освіта та політика;

— визначено роль та місце політичної коректності у процесі макроідеологічного виробництва: політична коректність формує загальносоціальні моделі та патерни поведінки через визначення і припис універсальних дискурсивних стандартів і поведінкових принципів. Доведено, що політична коректність впроваджує жорсткий контроль дотримання встановлених норм через накладення соціальних та адміністративних санкцій; поширює ідеологічну установку не лише на індивідуальний, але й на макрорівень соціальної свідомості;

— впроваджено комбінований методичний підхід соціологічного дослідження політичної коректності, що поєднує концепцію фігурації Н.Еліаса та концепцію «винайдених традицій» Гобсбаума-Рейнджера із критичним дискурсивним та кейс-наративним аналізом: цим забезпечено синтез мікро- і макрорівнів дослідження генези та поточного стану політичної коректності; за доповнення підходу ідеями П. Бурдьє схарактеризовано політичну коректність як результат взаємодії об'єктивних структур соціального простору і суб'єктивних диспозицій агентів, які діють у культурному та політичному полях;

— схарактеризовано інтерналізацію політично коректних установок та перспективи розповсюдження політичної коректності в українському суспільстві: на основі даних отриманих в ході емпіричного дослідження з'ясовано, що політична коректність сприймається як зовнішня директивна норма, що діє в першу чергу у професійних комунікаціях. В сприйнятті українців політична коректність не є органічною вітчизняним соціокультурним стандартам, пов'язується із зовнішніми західними тенденціями

лібералізації суспільних відносин, глобалізаційними та євроінтеграційними процесами;

удосконалено та уточнено:

— підходи до аналізу політичної коректності: узагальнено та реінтерпретовано ряд міждисциплінарних авторських напрацювань, зокрема, А.Блума, Д. Д'Соузи, Д.Лео, Д.Равич, Д.Тейлора, С.Уолкера, П. Лойера, Р. Спарроу, К. Хейлі, Т. Гаргано. Зазначені автори розглядали політичну коректність здебільшого як статичний лінгвістичний феномен; в роботі вони осмислені в соціологічному ключі та доповнені процесуальним аспектом;

— уявлення про генезу політичної коректності: за використання підходу історичної соціології схарактеризовано становлення політичної коректності як мовного явища в американському суспільстві; подальшу трансформацію надискурс офіційної комунікації, і поточний стан – соціальної норми. Виявлено, що сьогодні політична коректність набуває інституційного характеру, який закріплюється низкою документів – мовні кодекси, гайди з комунікації для посадових осіб, словники-туторіали для журналістів. Виявлено, що процес політичної коректності додатково пов'язаний з авторитаризмом, примусом і цензурою, що є антитезою до декларованих нею принципів.

— розуміння аспектів ідеологічного впливу політичної коректності: з'ясовано, що політична коректність використовує ті ж самі інструменти соціального впливу, що і ідеологія, але на відміну від останньої не пропонує повноцінного уявлення про цільовий соціально-політичний порядок та засоби його досягнення, а спрямована (спочатку виключно) лише на подолання потенційно дискримінаційних аспектів. Схарактеризовано політичну коректність як ерзац-ідеологію, тобто таку, що має недорозвинені

систему санкцій та механізм забезпечення інтерналізації установок. Водночас політична коректність є більшою за простий набір інструментів ідеологічного впливу: ідеологічні і ціннісно-нормативні установки політичної коректності позиціонуються як достатні для досягнення цільового соціально-політичного порядку, що й формує уявлення про політичну коректність як окрему ідеологію;

дістали подальшого розвитку:

— концепт "винайдення традиції": його переглянуто із фокусом на мовну та процесуальну складову досліджуваних об'єктів. В межах підходу Гобсбаума-Рейнджера розкривається: зміна мови та риторики в процесі політичної коректності, що визначається як створення нової лінгвістичної традиції зміна історичних норм і символів, що передбачає ревізію тих, які пов'язані з дискримінацією, пригніченням і нерівністю ; переформатування старих, або створення нових ритуалів та звичаїв шляхом формування нових ритуалів, звичаїв та свят, що відображають інклюзивні цінності; зміна сприйняття культурної ідентичності: у способі представлення та розуміння різних соціальних груп та ідентичностей підкреслюється прагнення до рівності, що можна вважати зміною традиції репрезентації певних культур або груп людей;

— концепція "фігурації": доповнено розглядом механізму переходу від однієї ланки фігурації до іншої через залучення поняття інтерналізації; аким чином, розвиток політичної коректності можна представити наступним ланцюжком мова-дискурс-ерзац-ідеологія;

— методологічний підхід критичного дискурс-аналіза: запропоновано модифіковане поєднання підходів Н. Феркло та Р. Водак, яке дозволяє аналізувати подвійність взаємозв'язків мовної та

мовленнєвої діяльності, з одного боку, та соціальної дійсності, з іншого, не зводячи функції мови до однобічного відображення соціального; це розширює аналітичний потенціал дослідження.

Ключові слова: глобалізація, дискурс-аналіз, ідентичності, ідеологія, історична соціологія, масова культура, модернізація, символічне насильство, солідарність, соціальна згуртованість, соціальний порядок, рефлексивна соціологія, ціннісно-нормативні установки, фігурація, політична коректність.